

Geometric and plant Motifs in Tile Mihrab Niches of Timurid-Era Buildings in Yazd: A Regional Style Study

DOI: 10.22034/jivsa.2026.583636.1177

Zahra Rashednia*

* Ph.D. in Department of Archaeology (Islamic Era), Department of Archaeology, College of Conservation & Restoration, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.
Email : z.rashednia@yahoo.com

Received: 28 May 2026

Revised: 11 June 2026

Accepted: 29 June 2026

Published: 29 June 2026

ISSN (P): 2980-7956

ISSN (E): 2821-2452

Abstract

During the Timurid era, Yazd Province witnessed the emergence of distinctive examples of tile pseudo-mihrabs (*mihrab-nama*). Due to their unique structural and decorative properties, these architectural elements serve as critical markers for identifying and differentiating the tilework of the Yazd region from other Timurid territories in Iran, collectively constituting a coherent regional style. Given the relative scarcity of scholarship regarding the role of pseudo-mihrabs as a prominent decorative feature of this period, the present study seeks to identify, document, and classify these elements within the Timurid-era buildings of Yazd Province. The central research inquiry focuses on the most prevalent and prominent designs, geometric patterns, and floral motifs employed in these tile pseudo-mihrabs.

Drawing upon field surveys and an analysis of primary written sources, this research examines data collected from thirteen selected case studies, utilizing an interpretive-historical methodology. The findings reveal that the utilization of tile pseudo-mihrabs is a tradition specific to the Yazd region, with no comparable parallels observed in other Timurid-ruled areas of Iran. Broadly, the application of these pseudo-mihrabs to denote the qibla direction in historical sites of the Timurid period was a unique and widespread practice within Yazd. Furthermore, the shared decorative attributes among these elements suggest the existence of a unified design paradigm across the province. Consequently, both the prevalence of these pseudo-mihrabs and their consistent ornamental features testify to a distinct artistic tradition and a well-defined regional style in Yazd during this era.

Keywords: Timurid Era, Tile Pseudo-Mihrabs (*Mihrab-nama*), Geometric and Floral Motifs, Yazd Province, Regional Style.

Citation: Rashednia, Zahra (2026), "Geometric and plant Motifs in Tile Mihrab Niches of Timurid-Era Buildings in Yazd: A Regional Style Study", *Journal of Interdisciplinary Studies of Visual Arts*, 2026, 5 (11), P. 36-50.
DOI : <https://doi.org/10.22034/jivsa.2026.583636.1177>

1. Introduction

During the Timurid era, alongside the prevalence of large-scale, deep-set ceramic mihrabs, a significant number of small, planar mihrabs—characterized by a lack of spatial depth and identified as pseudo-mihrabs (*mihrab-nama*)—emerged. The unique nature and prevalence of these elements necessitate a more profound theoretical reflection and rigorous investigation. In Yazd Province, a striking divergence is observed when compared to other prominent Timurid mihrabs, such as those found in the Jameh Mosque of Varzaneh (Isfahan), the Goharshad Mosque (Mashhad), the Sheikh Khalifa Mausoleum (Khafar, Fars), the Jameh Mosque of Koochpayeh (Isfahan), and the prayer hall of the Ghiasieh School (Khaf). Unlike these examples, which are characterized by relief and recess, the mihrabs of Yazd generally lack volumetric depth. The only notable exception in the province is the Amir Chakhmaq Mosque, which features a large, deep-set mihrab with its own distinct architectural characteristics.

In most other historical buildings within this region, mihrabs exist primarily as *mihrab-nama* (pseudo-mihrabs), serving the essential functional role of indicating the qibla direction on the dado for worshippers. These elements are typically commensurate in dimension and height with the dado, featuring a concave-arched design with backings adorned with floral or geometric motifs. The widespread presence of such unique specimens across numerous buildings in the Yazd region forms the central axis of this research.

Consequently, the primary objective of this study is to identify and classify the tile pseudo-mihrabs in the Timurid-era buildings of Yazd Province based on their geometric and floral motifs, with the aim of defining a consistent regional style and design pattern. To achieve a comprehensive understanding of this stylistic identity, various technical aspects—including glaze coloration and execution techniques—will be analyzed.

2-Research Review

While scholarship on Timurid-era tilework ornamentation encompasses a broad spectrum, research specifically dedicated to the tile pseudo-mihrabs (*mihrab-nama*) of the Yazd region has remained fragmented, appearing primarily as isolated case studies or cursory mentions within larger architectural and artistic surveys. A significant step toward specialization is evident in the doctoral dissertation of Rashednia (2024), supervised by Ahmad Salehi Kakhki, titled *Identification and Classification of Tilework Ornamentation in the Architecture of the Timurid and Turkmen Periods in Present-day Iran (Focusing on Yazd Province)*. This work represents one of the first systematic efforts to address the nuances of tilework in the region, including a targeted analysis of pseudo-mihrabs within Yazd's architectural landscape. Other foundational contributions to this field include

Afshar's seminal two-volume work, *Yadigars-e Yazd* (1975), which provides invaluable empirical data on the ornamentation of historical monuments in Yazd and its environs, offering critical insights into the region's tilework and specific pseudo-mihrab examples. On a broader scale, Wilber and Golombek (1995), in *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, offer a macro-level perspective on the monuments of Yazd, referencing their decorative programs, including these unique tile elements. Similarly, Khademzadeh (2005, 2010), in *Historical Mosques of Yazd City and Architecture of the Al-Muzaffar, Ilkhanid, and Timurid Periods*, documented the presence of pseudo-mihrabs across various urban structures during his broader architectural surveys. Furthermore, Mazidi Sharafabadi (2018), under the supervision of Mohammad Khazaei, conducted a detailed analysis of the pseudo-mihrabs within the Sultan Bondarabad Complex of Ashkezar. Additionally, scholars such as Pickett (1997), Danesh-Yazdi (2008), Uhbe (2017), and Rashednia & Salehi Kakhki (2025) have contributed brief or site-specific references to the pseudo-mihrabs of Yazd.

A critical synthesis of the aforementioned literature reveals a persistent gap: while Rashednia's dissertation has initiated a move toward specialization, the vast majority of existing scholarship remains limited to the description of single specimens or a few select examples. In contrast to these case-based or purely descriptive approaches, the present research seeks to systematically identify, document, and classify Timurid-era tile pseudo-mihrabs across Yazd Province, utilizing the specific characteristics of their geometric and floral motifs. The primary contribution of this study lies in its transition from fragmented, specimen-based analysis toward a comprehensive articulation of the regional stylistic characteristics of Yazd's pseudo-mihrabs—an approach that represents a significant methodological innovation in the study of Timurid art.

3-Research Methodology

The present study adopts an interpretive-historical research framework. Data acquisition was executed through a dual-method approach, integrating documentary (archival) research with empirical fieldwork, including systematic site visits and comprehensive photographic documentation of the target structures.

To define the research population, a nationwide survey of Timurid-era edifices was conducted. From an initial corpus of 85 identified structures and complexes across Iran, 13 distinct examples of pseudo-mihrabs (*mihrab-nama*) were identified, distributed across nine specific sites within Yazd Province. A purposive, non-probability sampling strategy was employed to ensure that the selected specimens aligned precisely with the research objectives. Data analysis and interpretation were conducted using a qualitative approach, focusing on stylistic and formal properties.

Ultimately, by synthesizing a comparative study of various mihrab typologies used in Timurid architecture, this research proceeds to identify and classify the tile

pseudo-mihrabs of Yazd Province. This classification is based on the analysis of their geometric and floral motifs, providing a systematic basis for achieving the intended research outcomes.

4-Research Finding

A systematic examination of Timurid-era tile pseudo-mihrabs (*mihrab-nama*) reveals a high concentration of these elements within the architectural landscape of Yazd Province. Documented evidence includes the Jameh Mosque of Yazd—specifically within the dome chamber, eastern prayer hall, courtyard, and the upper wall of the dome's alcove—as well as the Amir Khezer Shah (Chahar Menar), Sarpolok, Sarrig, and Yaqubi Mosques in Yazd city. Further examples are found in Ashkezar at the Great Mosque, the southern iwan of the Husseiniya/Khanqah, and the small prayer room of the Sultan Bondarabad complex, along with the Jameh Mosque of Firuzabad in Meybod. Notably, with the sole exception of the Mir Emad (Meydan Sang) Mosque in Kashan, no other specimens of these specific pseudo-mihrabs have been identified elsewhere in Iran.

In the Kashan Meydan Sang Mosque, two small rectangular panels are discernible in the dadoes of the iwan entrance to the dome chamber, exhibiting identical patterns, inscriptions, and glaze palettes. Furthermore, adjacent to the minbar—on either side of the original gilded mihrab (now held in the Islamic Art Museum, Berlin, acc. no. 1226.3.1-2.21)—two mihrab-shaped forms are observed. These are executed in azure mosaic tilework, terminating in tulip or boteh (paisley) motifs. Such forms find direct parallels in numerous Yazd structures, including the Sarrig and Yaqubi Mosques, the Jameh Mosque of Yazd, the Sultan Bondarabad complex, and the Sarpolok Mosque. A distinguishing feature of the Yazd specimens, however, is their consistent execution within turquoise hexagonal mosaic tiles.

Moreover, a mosaic panel on the right pier of the prayer hall entrance in the Mir Emad (Meydan Sang) Mosque provides a critical epigraphic clue. The inscription, rendered in white Thuluth script on a lapis lazuli background, concludes with the attribution: "Endowment of Qutb al-Din Shams al-Din Firuzabadi of Meybod, Yazd, in the year 897 AH." Given that Meybod contains an extensive corpus of historical tilework from the second half of the 9th century AH—exemplified by the Jameh Mosques of Firuzabad (866 AH), Befrouiyeh (866 AH), and Meybod (867 AH)—it is highly plausible that the endower, hailing from the Firuzabad district of Meybod, commissioned artisans from the Yazd region for the decoration of the Mir Emad Mosque.

Consequently, the distribution of Timurid-era tile pseudo-mihrabs indicates that these elements are almost exclusively integrated into the historical sites of Yazd Province. The striking consistency in the geometric and floral motifs of the central fields, spandrels, and borders, combined with the unified glaze palettes and execution techniques, provides definitive evidence of a distinct regional artistic tradition centered in the Yazd area.

5-Conclusion

An examination of the extant tile pseudo-mihrabs (*mihrab-nama*) across Yazd, Ashkezar, and Meybod reveals a remarkable consistency in the employment of geometric and floral motifs, suggesting a unified decorative language. From a technical standpoint, these elements were executed through a variety of methods, including mosaic tilework, a combination of mosaic and cuerda seca (glaze-filling), cut tiles, and occasional gilding.

The ornamentation of these pseudo-mihrabs can be categorized into the central field (including the lachak or spandrels) and the surrounding borders. Within the geometric compositions of the central fields and spandrels, a "regular hexagonal knot" emerged as the predominant motif. This pattern, constructed on a six-fold symmetry, is featured in eight of the studied specimens, establishing it as a prevalent stylistic marker for the region's pseudo-mihrabs. The floral repertoire is characterized by a sophisticated use of full and semi-Arabesque forms, including simple (solid), foliated (hollow), "dragon-mouth," and "elephant-trunk" iterations, as well as Arabesque bands. The Khatayi elements further diversify the compositions, comprising: Multi-petaled flowers with rounded petals (ranging from three to six petals).- Pointed multi-petaled flowers (specifically five-petaled).- Maple-like leaves (with five, six, or seven lobes).- Shah Abbasi blossoms, butterfly motifs, and both open and closed buds.- Almond-shaped leaves, heart-shaped motifs, and Khatayi stems. Among these, foliated Arabesques, dragon-mouth and elephant-trunk motifs, maple-like leaves, and simple rounded flowers constitute the primary ornamental vocabulary across all floral panels. The findings of this research demonstrate that the integration of tile pseudo-mihrabs into Timurid architecture was overwhelmingly concentrated within Yazd Province. Outside of this region, such features remain an anomaly, with the Mir Emad (Meydan Sang) Mosque in Kashan serving as the sole documented exception. The employment of these elements constitutes a distinct tradition inherent to the Yazd region, lacking discernible parallels in other Iranian territories under Timurid rule.

Broadly, the use of tile pseudo-mihrabs to delineate the qibla direction emerged as a specialized stylistic approach unique to the Yazd locale. The shared decorative attributes identified across the province—most notably the recurring motif of an arch-shaped form terminating in a central medallion (toranj)—serve as a definitive stylistic hallmark. The existence of this specific typology, coupled with its unified ornamental paradigm, signifies the emergence of a localized regional style, the evidence of which is predominantly concentrated within this specific geographic and temporal context.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approve of the content of the manuscript and agree on all aspects of the work.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

Finally, the author wishes to express sincere gratitude to the General Directorate of Cultural Heritage, Tourism, and Handicrafts of Yazd Province, and extends special thanks to Dr. Ahmad Salehi Kakhki for his invaluable guidance.

نقوش هندسی و گیاهی در محراب‌نماهای کاشی‌بناهای دوره تیموری یزد؛

مطالعه‌ای بر مبنای سبک منطقه‌ای

DOI: 10.22034/jivsa.2026.583636.1177

زهرا راشدنیا*

* دکتری باستان‌شناسی (دوران اسلامی)، گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
z.rashednia@au.ac.ir z.rashednia@yahoo.com

ISSN (P): 2980-7956
ISSN (E): 2821-2452

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۵/۰۴/۰۸

چکیده

در دوره تیموری، استان یزد شاهد ظهور نمونه‌های منحصر به فردی، از محراب‌نماهای کاشی بوده است. این عناصر معماری، به دلیل ویژگی‌های ساختاری و تزئینی متمایز، مؤلفه‌ای کلیدی برای شناسایی و تفکیک سبک کاشی‌کاری‌های ناحیه یزد، از دیگر نقاط تحت حاکمیت تیموریان در ایران به شمار می‌روند و در مجموع، یک سبک منطقه‌ای متمایز را پدید آورده‌اند. با توجه به کمتر شناخته بودن محراب‌نماها به عنوان یکی از تزئینات شاخص این دوره، پژوهش حاضر با هدف شناسایی، معرفی و طبقه‌بندی این عناصر در بناهای دوره تیموری استان یزد انجام شده است. پرسش اصلی بدین گونه مطرح می‌شود: رایج‌ترین و برجسته‌ترین طرح‌ها و نقوش هندسی و گیاهی در محراب‌نماهای کاشی بناهای دوره تیموری استان یزد کدام هستند؟ پژوهش پیش‌رو با اتکا به روش‌های میدانی و استناد به منابع مکتوب به تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده از سیزده نمونه مطالعاتی می‌پردازد و به شیوه‌ای تفسیری-تاریخی، نتایج آن را مورد بحث قرار می‌دهد. یافته‌ها نشان می‌دهند که استفاده از محراب‌نماهای کاشی، سنتی خاص منطقه یزد بوده و نمونه‌های مشابه آنها، در دیگر مناطق فرمانروایی تیموریان در ایران، مشاهده نمی‌شود. به‌طور کلی، کاربرد محراب‌نماهای کاشی برای نشان دادن جهت قبله در اماکن تاریخی دوره تیموری، شیوه‌ای منحصر به فرد و رایج در یزد بوده است. علاوه بر این، با توجه به ویژگی‌های تزئینی مشترک در بین محراب‌نماهای کاشی ابنیه استان یزد، می‌توان اذعان نمود که در این ناحیه، از الگویی تقریباً رایج و واحد در به کارگیری محراب‌نماها استفاده شده است. بنابراین، وجود خود محراب‌نماها از یکسو و ویژگی‌های تزئینی مشترک آنها از سوی دیگر، گواهی بر وجود یک سنت هنری و سبک منطقه‌ای متمایز در ناحیه یزد است که شواهد آن در این برهه زمانی، در استان یزد به وضوح مشهود است.

کلیدواژگان: دوره تیموری، محراب‌نمای کاشی، نقوش هندسی و گیاهی، استان یزد، سبک منطقه‌ای.

۱. مقدمه

در دوره تیموری علاوه بر محراب‌های کاشی دارای عمق و ابعاد بزرگ، تعداد قابل توجهی از محراب‌های کوچک و مسطح نیز وجود دارد که فاقد عمق بوده و به عنوان محراب‌نما شناخته می‌شوند. ماهیت وجود این محراب‌نماها، موضوعی است که نیازمند تأمل و بررسی دقیق‌تری است. در استان یزد، برخلاف دیگر محراب‌های مهم دوره تیموری همچون محراب‌های «مسجد جامع و رزنه» در اصفهان، «مسجد گوهرشاد» در مشهد، «بقعه شیخ خلیفه» خفر در استان فارس، «مسجد جامع کوهپایه» اصفهان و نمازخانه/مسجد «مدرسه غیاثیه» خرگرد در خواف، محراب‌ها به صورت برجسته و با فرورفتگی و عمق طراحی نشده‌اند. تنها نمونه از محراب‌های بزرگ و عمیق در استان یزد، «مسجد جامع امیرچخماق» یزد است که ویژگی‌های خاص خود را دارد. سایر محراب‌ها در بناهای تاریخی این منطقه عمدتاً به صورت محراب‌نما وجود دارند و هدف اصلی آنها، نشان دادن جهت قبله در ازاره برای نمازگزاران است. این محراب‌ها از نظر ابعاد تقریباً با ازاره هم‌اندازه و هم‌ارتفاع بوده و با طرحی محرابی‌شکل دالبری و پشت‌بغل‌های مزین به نقوش گیاهی و یا هندسی آراسته شده‌اند. وجود چنین نمونه‌های منحصر به فردی در بناهای متعددی از منطقه یزد، به عنوان محور اصلی پژوهش پیش‌رو، موضوعی حائز اهمیت است. بنابراین، هدف اصلی این مقاله، شناسایی و طبقه‌بندی محراب‌نماهای کاشی موجود در بناهای دوره تیموری استان یزد، به واسطه نقوش هندسی و گیاهی است، که در راستای دستیابی به سبک و الگوی منطقه‌ای انجام می‌شود. به منظور رسیدن به یک شناخت عمیق‌تر از سبک و الگوی منطقه‌ای، جنبه‌های مختلفی از جمله رنگ‌بندی لعاب و تکنیک‌های اجرایی نیز به طور مختصر مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر بر اساس روش، از گونه تحقیقات تفسیری-تاریخی است. روش یافته‌اندوزی اطلاعات و داده‌ها، به شیوه اسنادی (کتابخانه‌ای) و مبتنی بر مشاهدات عینی (میدانی) شامل بازدید از بناها و مستندسازی عکاسی از آنها انجام شده است. جامعه آماری این پژوهش، با بررسی ابنیه مرتبط با عصر تیموری در سراسر کشور، تعداد ۸۵ بنا و مجموعه شناسایی شده است که در ۹ مکان از استان یزد (۱۳ نمونه) محراب‌نما یافت شده است. روش نمونه‌گیری غیر تصادفی (غیراحتمالی) هدفمند، در راستای هدف پژوهش انتخاب شده است و شیوه تجزیه و تحلیل و تفسیر اطلاعات، کیفی است. سرانجام، پس از مطالعه انواع محراب‌های به کاررفته در بناهای دوره تیموری، به معرفی و طبقه‌بندی محراب‌نماهای کاشی دوره تیموری استان یزد بر اساس نقوش هندسی و گیاهی پرداخته می‌شود تا نتایج مدنظر حاصل گردد.

پیشینه پژوهش

مطالعات انجام شده در حوزه تزیینات کاشی‌کاری دوره تیموری، اگرچه گستره وسیعی را در بر می‌گیرد، اما پژوهش‌های متمرکز بر محراب‌نماهای کاشی در منطقه یزد، عمدتاً در قالب مطالعات موردی یا به صورت گذرا در پژوهش‌های گسترده‌تر معماری و هنر صورت گرفته است. در این میان،

رساله دکتری راشدنیا (۱۴۰۳)، به راهنمایی احمد صالحی کاخکی، با عنوان «شناخت ویژگی‌ها و طبقه‌بندی تزیینات کاشی‌کاری در بناهای دوره تیموری و ترکمانان ایران امروزی (با تأکید بر استان یزد)»، به عنوان یکی از نخستین پژوهش‌هایی است که جایگاه ویژه‌ای در این حوزه دارد. وی ضمن مطالعه آرایه‌های کاشی‌کاری در این منطقه، به محراب‌نماهای کاشی در بناهای استان یزد نیز پرداخته است. در ادامه، به مهم‌ترین پژوهش‌های که در این زمینه انجام شده اشاره می‌شود. اثر دو جلدی «یادگارهای یزد» تألیف افشار (۱۳۵۴)، داده‌های ارزشمندی را درباره انواع تزیینات موجود در آثار تاریخی یزد و مناطق مجاور آن ارائه کرده است. این منبع، اطلاعاتی در مورد کاشی‌کاری بناهای منطقه مذکور و برخی محراب‌نماهای آنها در اختیار قرار می‌دهد. ویلبر و گلمبک (۱۳۷۴) نیز در کتاب «معماری تیموری در ایران و توران»، با نگاهی کلان به بناهای تاریخی استان یزد پرداخته و به تزیینات آنها از جمله کاشی‌کاری و همچنین محراب‌نماهای کاشی اشاره کرده‌اند. همچنین خادم‌زاده (۱۳۸۴/۱۳۸۹)، در دو اثر خود، تحت عناوین «مساجد تاریخی شهر یزد» و «معماری دوره آل مظفر، ایلخانی و تیموری»، با مطالعه معماری یزد، به حضور محراب‌نماهای کاشی در تعدادی از بناهای این شهر اشاره نموده است. علاوه بر این، «مجموعه سلطان بندرآباد اشکذر یزد»، در پایان‌نامه مزیدی شرف‌آبادی (۱۳۹۷)، به راهنمایی محمد خزائی، مورد توجه قرار گرفته است. وی بخشی از مطالعات خود را به بررسی و تحلیل محراب‌نماهای کاشی این مجموعه اختصاص داده است. افزون بر این، برخی پژوهشگران همچون پیکت (۱۹۹۷)، دانش‌یزدی (۱۳۸۷)، اوبه (۲۰۱۷)، راشدنیا و صالحی کاخکی (۱۴۰۴ ب) و ... نیز در پژوهش‌های خود، اشاره‌های گذرا و موردی به محراب‌نماهای کاشی بناهای یزد داشته‌اند. با بررسی پیشینه مذکور، مشخص می‌شود که اگرچه پژوهش‌هایی همچون رساله راشدنیا مسیر تخصصی‌سازی این حوزه را آغاز کرده‌اند، اما اکثر مطالعات به معرفی و یا بررسی محدود یک یا چند نمونه خاص بسنده نموده‌اند. برخلاف رویکردهای موردی یا توصیفی در منابع پیشین، پژوهش حاضر، با هدف شناسایی، مستندسازی و طبقه‌بندی محراب‌نماهای کاشی دوره تیموری در استان یزد براساس ویژگی‌های نقوش هندسی و گیاهی انجام شده است. دستاورد متمایز این مطالعه، فراتر رفتن از بررسی‌های تک‌نمونه‌ای و دستیابی به تبیین ویژگی‌های سبک منطقه‌ای در محراب‌نماهای کاشی یزد است که از نوآوری‌های اصلی این مقاله به شمار می‌رود.

۱. انواع محراب‌های کاشی به کار رفته در بناهای دوره تیموری

به‌طور کلی محراب‌های کاشی به کار رفته در بناهای دوره تیموری ایران به دو دسته تقسیم می‌شوند. گروه اول محراب‌های هستند که دارای عمق و در ابعاد بزرگ ساخته شده‌اند. دسته دیگر محراب‌های که فاقد عمق و به صورت مسطح هستند و در واقع آنها را، باید محراب‌نما معرفی کرد. محراب‌نماهای که تعداد بسیار زیادی از آنها، در ابنیه استان یزد یافت شده است و موضوع پژوهش حاضر است.

۱-۱. محراب‌های کاشی دارای عمق و ابعاد بزرگ

جامعه آماری محراب‌های کاشی دارای عمق و ابعاد بزرگ شامل؛ «مسجد گوهرشاد مشهد»، «مسجد مدرسه غیاثیه خرگرد خواف»، «مسجد امیرچخماق یزد»، «مسجد جامع ورزنه»، «بقعه شیخ خلیفه خفر» محفوظ در موزه پارس شیراز، محراب «مسجد معصوم کوهپایه» می‌شود (تصویر ۱ الف-ه). فرم/ شکل کلی محراب‌های دسته مذکور، کادری مستطیل شکل است، یکی از ویژگی‌های ساختاری که - به جزء محراب مسجد معصوم کوهپایه- در شکل کلی محراب‌های دارای عمق دوره تیموری، قابل ملاحظه است (راشدنیا، ۱۴۰۳، ص ۱۷۳). لازم به ذکر است که بنا بر بازدید نگارنده از محراب «مسجد معصوم کوهپایه»، به دلیل قرار گرفتن بخش فوقانی و دیوارهای جانبی محراب مذکور در زیر لایه‌ای از گچ و نیز با توجه به ناقص بودن کتیبه‌های کوفی بنایی در قسمت پایینی آن، ظاهراً این محراب، پیش از این دارای فرمی متفاوت‌تر از اکنون بوده و با این اوصاف، به نظر می‌رسد که دارای کادری مستطیل شکل بوده است. ساختار محراب‌های مورد مطالعه از نظر اجزای تشکیل‌دهنده آن‌ها شامل، یک طاق‌نما با قوس تیزه‌دار، دو لچکی و عدم وجود ستون‌نما، ویژگی‌های مشترکی که در تمامی محراب‌های کاشی دارای عمق عهد تیموریان، می‌توان مشاهده نمود (راشدنیا و صالحی کاخکی، ۱۴۰۴، ص ۴۱). تمامی محراب‌های این گروه، با کاشی معرق و یا معرق در تلفیق با لعاب‌پران با انواع نقوش گیاهی، هندسی و کتیبه به اجرا درآمده‌اند. رنگ‌بندی لعاب در محراب‌های این دسته طیف گسترده‌ای از رنگ‌ها از جمله؛ فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید، بادمجانی، سبز تیره و روشن، خنایی و ... را دربر می‌گیرد.

۱-۲. محراب‌نماهای کاشی (محراب‌های مسطح و فاقد عمق)

همانگونه که ذکر شد محراب‌نماها؛ فاقد عمق، مسطح و کوچک هستند و از نظر اندازه، یا هم قد ازاره و گاهی کوچک‌تر از ازاره هستند. جامعه آماری ابنیه دربردارنده محراب‌نما در استان یزد، شامل ۱۳ نمونه در ۹ مکان است. مساجد شهر یزد مانند؛ «مسجد جامع» یزد (گنبدخانه، شبستان شرقی، صحن، دیوار شاه‌نشین طبقه بالا در سمت چپ محراب گنبدخانه)، «مسجد امیرخضر شاه/ چهار منار» (۱ نمونه)، «مسجد سرپلک» (۱ نمونه)، «مسجد سرریگ» (۲ نمونه)، «مسجد یعقوبی» (۱ نمونه)، همچنین در شهرهای اشکذر و میبد؛ همچون مسجد بزرگ «مجموعه سلطان بُندَرآباد» (۱ نمونه)، ایوان جنوبی حسینی/ خانقاه «مجموعه سلطان بُندَرآباد» (۱ نمونه)، نمازخانه کوچک «مجموعه سلطان بُندَرآباد» (۱ نمونه) و «مسجد جامع فیروزآباد» میبد (۱ نمونه)، از جمله شواهدی هستند که می‌توان نام برد. در ادامه به طبقه‌بندی و شرح آن‌ها پرداخته می‌شود (تصاویر ۲؛ ۶؛ ۱۱).

۲. طبقه‌بندی محراب‌نماهای کاشی دوره تیموری در

استان یزد

محراب‌نماهای کاشی عصر تیموری استان یزد در این پژوهش، نخست از لحاظ طرح و نقش هندسی در مرکز/ زمینه، لچکی و نیز حاشیه محراب‌نماها و سپس از حیث، طرح و نقش گیاهی در مرکز/ زمینه و لچکی

و در پایان، براساس ترکیب نقوش هندسی در مرکز و نقوش گیاهی در لچکی‌ها، بررسی و طبقه‌بندی می‌شوند. درخور یادآوری است که، طبق مصادیق مورد بررسی، محراب‌نماهای دربردارنده کتیبه، تنها در چهار مورد موجود در «مسجد جامع» یزد (گنبدخانه، شبستان شرقی، صحن، دیوار شاه‌نشین طبقه بالا در سمت چپ محراب گنبدخانه) به صورت محدود، در حد چند کلمه یا عبارت، نوشته شده است. بدین جهت؛ به دلیل کم بودن جامعه آماری در این زمینه، از مصادیق کتیبه‌ها صرف‌نظر نموده و تمرکز طبقه‌بندی، بر روی طرح‌ها و نقوش هندسی و گیاهی است.

۱-۲. طبقه‌بندی محراب‌نماهای کاشی دوره تیموری استان

یزد بر اساس نقوش هندسی

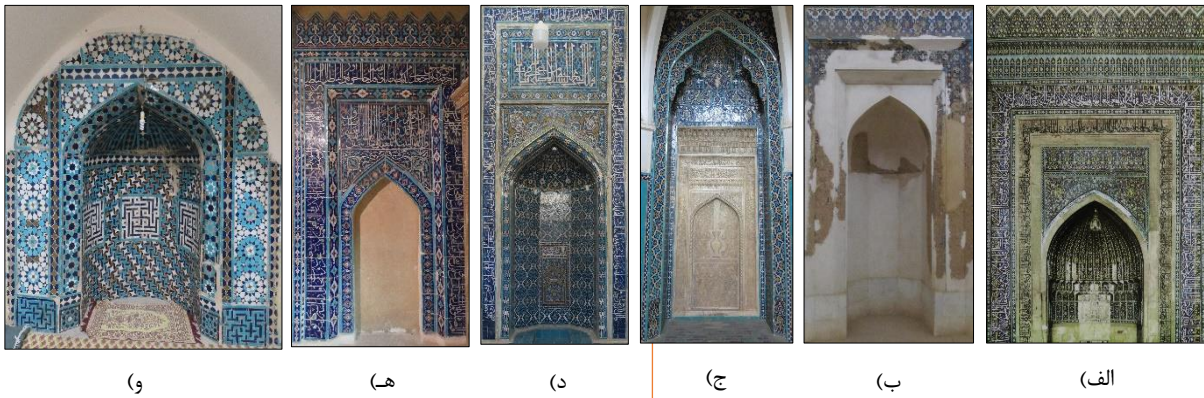
محراب‌نماها نخست از جهت نقش هندسی، در لچکی سپس مرکز/ زمینه و در پایان حاشیه آن‌ها، طبقه‌بندی و موردبررسی قرار خواهند گرفت.

۱-۲-۱. نقوش هندسی در لچکی و مرکز/ زمینه محراب‌نماها

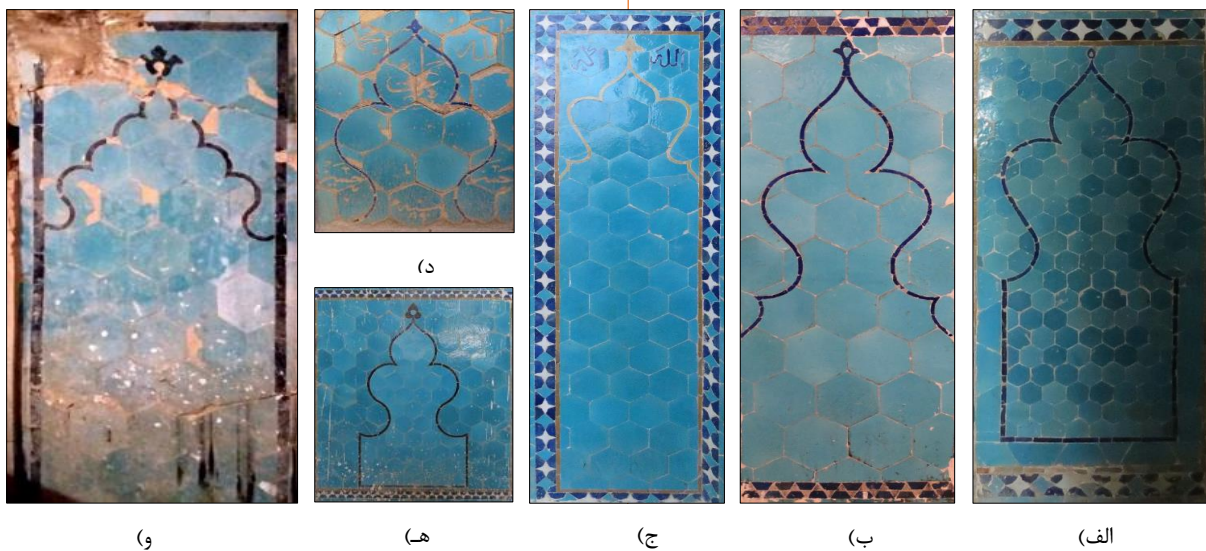
در این دسته، فرمی محرابی‌شکل، با کاشی معرق، به رنگ لاجوردی یا عسلی، در مرکز محراب‌نما قرار دارد. این فرم، در اکثر نمونه‌ها به صورت باریک، در مرکز محراب‌نما قرار دارد و رأس آن، به یک ترنج ختم شده است. در بیشتر نمونه‌ها مانند «مسجد سرریگ» یزد (تصویر ۲ الف)، «مسجد یعقوبی» یزد (تصویر ۲ ب)، گنبدخانه و صحن «مسجد جامع» یزد (تصویر ۲ ج-د) و مسجد بزرگ «مجموعه سلطان بُندَرآباد» اشکذر (تصویر ۲ هـ)، فرم محرابی‌شکل، با دو شکل دالبری، مورد استفاده قرار گرفته است. فرم محرابی‌شکل محراب‌نمای نمازخانه کوچک «مجموعه سلطان بُندَرآباد»، از تعداد بیشتری شکل دالبری، تشکیل شده است (تصویر ۲ و). در برخی نمونه‌ها چون مسجد بزرگ و نمازخانه کوچک «مجموعه سلطان بُندَرآباد» اشکذر (تصویر ۲ هـ-و) و «مسجد سرریگ» یزد (تصویر ۲ الف) فرم محرابی‌شکل، در قسمت پایین، به شکل چندضلعی است. سطوح لچکی‌ها و مرکز این دسته از محراب‌نماها، تماماً با نقوش هندسی، به رنگ فیروزه‌ای، پوشش یافته است (تصویر ۲ الف-و). بناهای تاریخی «مسجد سرریگ» یزد، «مسجد یعقوبی» یزد، گنبدخانه و صحن «مسجد جامع» یزد، مسجد بزرگ و نمازخانه کوچک «مجموعه سلطان بُندَرآباد» اشکذر، از جمله جامعه آماری این گروه از محراب‌نماها هستند (تصویر ۲ الف-و).

۱-۲-۱-۱. الف. نقش «شش لانه زنبوری/ شش ضلعی منتظم»

نقش‌مایه‌های هندسی لچکی‌ها و مرکز/ زمینه محراب‌نماها، در تمامی نمونه‌های به‌جای‌مانده، شامل گره «شش لانه زنبوری/ شش ضلعی منتظم» است. گره مذکور، در زمینه تمامی این محراب‌نماها استفاده شده است و یک الگوی مشترک را، در به‌کارگیری نقوش هندسی در محراب‌نماهای منطقه یزد نشان می‌دهد. گره «شش لانه زنبوری/ شش ضلعی منتظم»، با کاشی‌های تراش و همگی به رنگ فیروزه‌ای، اجرا شده‌اند. از جمله این نمونه‌ها می‌توان به «مسجد سرریگ» یزد، «مسجد یعقوبی» یزد، گنبدخانه و صحن «مسجد جامع» یزد، مسجد بزرگ و نمازخانه کوچک «مجموعه سلطان بُندَرآباد» اشکذر، اشاره نمود (تصویر ۲ الف-و).

تصویر ۱: محراب‌های دارای عمق و ابعاد بزرگ دوره تیمور الف) «مسجد گوهرشاد مشهد» (صالحی کاخکی، ۱۳۸۹ ب) «مسجد مدرسه غیاثیه خرگرد خواف» (صالحی کاخکی، ۱۳۸۵ ج) «مسجد امیرچخماق یزد» (نگارنده، ۱۴۰۲ د) «مسجد جامع ورزنه» (نگارنده، ۱۴۰۰ هـ) «بقعه شیخ خلیفه خفر» محفوظ در موزه پارس شیراز (نگارنده، ۱۴۰۱ و) محراب «مسجد معصوم کوهپایه» (نگارنده، ۱۴۰۱)

تصویر ۲: کاربرد نقوش هندسی («شش لانه زنبوری/ شش ضلعی منظم») در لچکی و مرکز/ زمینه محراب‌نماهای بناهای دوره تیموری استان یزد الف) «مسجد سرریگ» یزد ب) «مسجد یعقوبی» یزد ج-د) گنبدخانه و صحن «مسجد جامع» یزد ه-و) مسجد بزرگ و نمازخانه کوچک «مجموعه سلطان بندرآباد» اشکذر

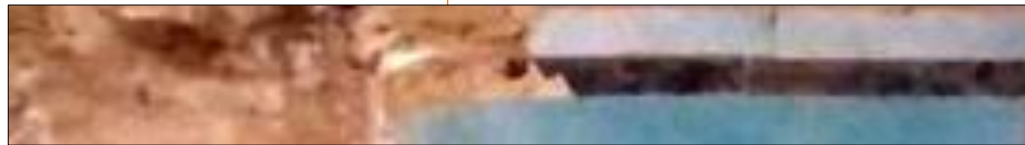

تصویر ۳: کاربرد نقش «چهارلنگه و ترقه/ سه‌پری» در حاشیه محراب‌نمای الف) گنبدخانه «مسجد جامع» یزد ب) «مسجد سرریگ» یزد ج) کاربرد نقش «چهارلنگه و لوزی» در حاشیه محراب‌نمای «مسجد امیرخضرشاه» یزد (نگارنده، ۱۴۰۲)

(الف)

(ب)

تصویر ۴: کاربرد نواری بدون «نقش و ساده» در حاشیه محراب‌نماهای بناهای دوره تیموری و ترکمانان استان یزد (الف) شبستان شرقی «مسجد جامع» یزد (ب) نمازخانه کوچک «مجموعه سلطان بُندَرآباد» اشکذر (نگارنده، ۱۴۰۲)

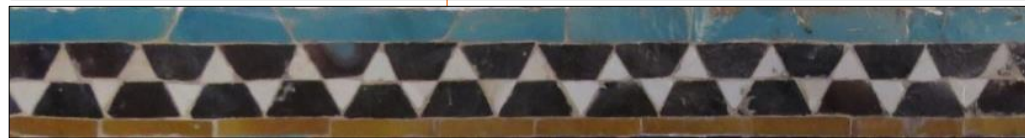
(الف)

(ب)

(ج)

(د)

(هـ)

(و)

(ز)

تصویر ۵: کاربرد گره «شش و نُگه» در حاشیه محراب‌نماهای بناهای دوره تیموری و ترکمانان استان یزد (الف) «مسجد سَرریگ» یزد (ب) «مسجد یعقوبی» یزد (ج) «مسجد سَرپُلک» یزد (د) دیوار شاه‌نشین طبقه بالا در سمت چپ محراب گنبدخانه «مسجد جامع» یزد (هـ) «مسجد جامع فیروزآباد» میبد (و) مسجد بزرگ «مجموعه سلطان بُندَرآباد» اشکذر (ز) ایوان جنوبی خانقاه / حسینیه «مجموعه سلطان بُندَرآباد» اشکذر (نگارنده، ۱۴۰۲)

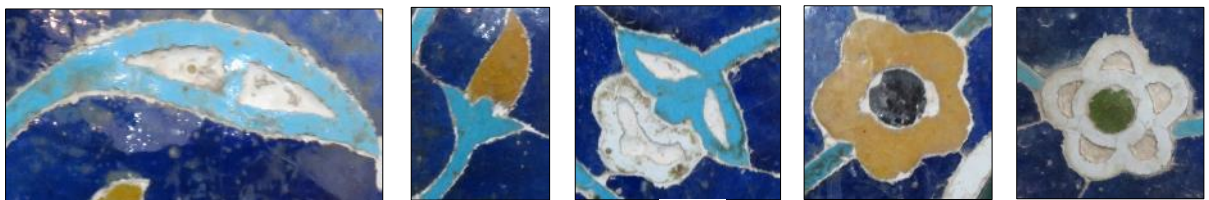
الف) (ب) (ج) (د) (هـ)

تصویر ۶: کاربرد نقوش گیاهی در لچکی و مرکز / زمینه محراب‌نماهای بناهای دوره تیموری و ترکمانان استان یزد الف) «مسجد امیرخضر شاه» یزد ب) دیوار شاه‌نشین طبقه بالا در سمت چپ محراب گنبدخانه «مسجد جامع» یزد ج) شبستان شرقی «مسجد جامع» یزد د) «مسجد جامع فیروزآباد» میبد هـ) ایوان جنوبی حسینیه / خانقاه «مجموعه سلطان بُندرآباد» اشکذر (نگارنده، ۱۴۰۲)

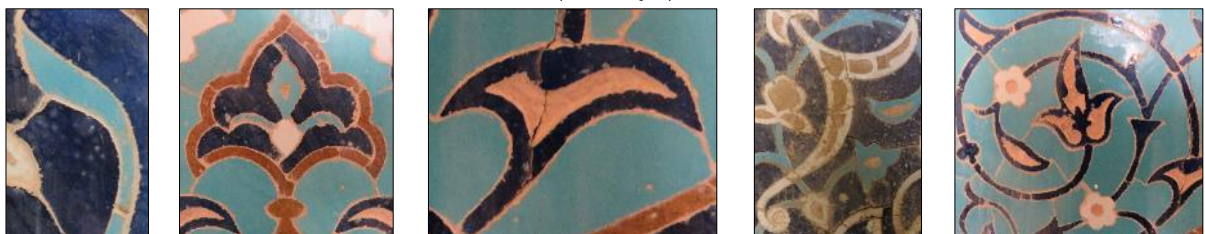
الف) (ب) (ج) (د) (هـ)

تصویر ۷: کاربرد انواع نقوش گیاهی الف-ج) انواع اسلیمی د) گل چندپر هـ) نقش مایه قلبی شکل در محراب‌نمای «مسجد امیرخضر شاه» یزد (نگارنده، ۱۴۰۲)

الف) (ب) (ج) (د) (هـ)

تصویر ۸: کاربرد انواع نقوش گیاهی الف-ب) گل‌های چندپر ساده ج-د) کاربرد انواع غنچه‌ها هـ) برگ در محراب‌نمای شبستان شرقی «مسجد جامع» یزد (نگارنده، ۱۴۰۲)

الف) (ب) (ج) (د) (هـ)

و) (ز) (ح) (ط) (ی)

تصویر ۹: کاربرد انواع نقوش گیاهی الف) ساقه / بندهای اسلیمی و ختایی ب-د) انواع اسلیمی ه-و) برگ ز) گل شاه‌عباسی ح) گل چندپر ساده با گلبرگ تیز ط) گل چندپر ساده با گلبرگ گرد ی) غنچه در محراب‌نمای «مسجد جامع فیروزآباد» میبد (نگارنده، ۱۴۰۲)

۲-۱-۲. نقوش هندسی در حاشیه محراب‌نماها

دورتادور محراب‌نماها، با حاشیه‌ای باریک احاطه شده است. در گنبدخانه «مسجد جامع» یزد و «مسجد سرریگ» یزد، با تکرار نقوش «چهارلنگه و ترقه/ سه‌پری» و در «مسجد امیرخضر شاه/ چهار منار» یزد نقوش «چهارلنگه و لوزی»، به تناوب، تکرار شده است (تصویر ۳ الف-ج). نواری بدون نقش و ساده، در محراب‌نماهای بناهایی نظیر شبستان شرقی «مسجد جامع» یزد و نمازخانه کوچک «مجموعه سلطان بُندَرآباد» اشکذر وجود دارد (تصویر ۴ الف-ب). این حاشیه‌ها در برخی نمونه‌ها چون «مسجد سرریگ» یزد، «مسجد یعقوبی» یزد، «مسجد سرپُلک» یزد، دیوار شاه‌نشین طبقه بالا؛ در سمت چپ محراب گنبدخانه «مسجد جامع» یزد، «مسجد جامع فیروزآباد» میبد، مسجد بزرگ «مجموعه سلطان بُندَرآباد» اشکذر، ایوان جنوبی خانقاه/ حسینیه «مجموعه سلطان بُندَرآباد» اشکذر، با گره پر کاربرد «شش و تکه» محصور شده است (تصویر ۵ الف-ز). در نمونه‌ای مانند محراب‌نمای صحن «مسجد جامع» یزد، هیچ حاشیه‌ای استفاده نشده است (تصویر ۲ د).

۲-۲. طبقه‌بندی محراب‌نماهای کاشی دوره تیموری استان

یزد بر اساس نقوش گیاهی

در این بخش، به دلیل عدم وجود نقوش گیاهی در حاشیه‌ها، تنها محراب‌نماهای دربردارنده نقوش گیاهی (انواع اسلیمی و ختایی)، در لچکی و مرکز/ زمینه محراب‌نماها، دسته‌بندی و شواهد آنها، مطالعه خواهد شد.

۲-۱-۲. نقوش گیاهی در لچکی و مرکز محراب‌نماها

در این گروه نیز، فرمی محرابی‌شکل با کاشی معرق، که رأس آن، به یک ترنج منتهی می‌شود، در مرکز محراب‌نماها، قرار دارد. قابل ذکر است که در محراب‌نمای موجود در شبستان شرقی «مسجد جامع» یزد، فرم محرابی‌شکل، بخشی از آیه ۱۳۷ «سوره بقره»، حاوی عبارت «فسیکفیکهم الله و هو السميع العليم» است (بقره ۲: ۱۳۷). این کتیبه، با اتصال خطوطی منحنی و کمانی‌شکل، تشکیل یک فرم محرابی‌شکل را داده است (تصویر ۶ ج).

هم لچکی و هم مرکز/ زمینه، در این دسته از محراب‌نماها، تماماً با انواع نقوش گیاهی تزئین شده است. «مسجد امیرخضر شاه/ چهار منار» یزد (تصویر ۷ الف-ه)، دیوار شاه‌نشین طبقه بالا در سمت چپ محراب گنبدخانه «مسجد جامع» یزد، شبستان شرقی «مسجد جامع» یزد (تصویر ۸ الف-ه)، «مسجد جامع فیروزآباد» میبد (تصویر ۹ الف-ی)، ایوان جنوبی حسینیه/ خانقاه «مجموعه سلطان بُندَرآباد» اشکذر (تصویر ۱۰ الف-ی)، از جمله بناهای هستند که سطوح محراب‌نماهای آنها، کاملاً با نقش‌مایه‌های گیاهی پر شده است. به‌طوری‌که زمینه اصلی محراب‌نماها، به طور کامل، قابل مشاهده نیستند و نقوش به‌صورت متراکم و فشرده اجرا شده‌اند (تصویر ۶ الف-ه).

نقوش گیاهی شامل سراسلیمی، نیم‌اسلیمی و اسلیمی‌های ساده/ توپر، توسازی‌دار/ توخالی، دهان‌اژدری، خرطوم‌فیلی و بند/ ساقه‌های اسلیمی است (تصویر ۷ الف-ج/ تصویر ۹ الف-د/ تصویر ۱۰ الف-ج). عناصر ختایی مشتمل بر گل‌های چندپر ساده با گلبرگ‌های گرد (سه‌پر، چهارپر، پنج‌پر، شش‌پر)، گل‌های چندپر با گلبرگ‌های تیز (پنج‌پر)، گل‌های برگ‌چناری (پنج‌پر، شش‌پر، هفت‌پر)، گل‌های شاه‌عباسی، گل‌های پروانه‌ای، غنچه‌های باز و بسته، برگ‌های ساده و بادامی، نقش‌مایه‌های قلبی‌شکل و بند/ ساقه‌های ختایی است (تصویر ۷ د-ه/ تصویر ۸ الف-ه/ تصویر ۹ ه-ی/ تصویر ۱۰ د-ی). نقوش گیاهی به رنگ‌های فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید، سیاه، بادمجانی، خنایی، سبز تیره و روشن، با کاشی معرق، یا ترکیب معرق و لعاب‌پران و در برخی نمونه‌ها؛ تزئین طلاچسبان هستند (تصویرهای ۶ تا ۹).

۲-۳. طبقه‌بندی محراب‌نماهای کاشی دوره تیموری استان

یزد بر اساس ترکیب نقوش هندسی در مرکز/ زمینه و نقوش

گیاهی در لچکی‌ها

در دسته سوم هم، فرمی محرابی‌شکل با ترنجی در رأس آن، در مرکز محراب‌نماها دیده می‌شود. در این گروه، مرکز/ زمینه محراب‌نماها، با نقوش هندسی و لچکی‌ها با انواع نقوش گیاهی (اسلیمی و عناصر ختایی)، به اجرا درآمده‌اند. محراب‌نماها با کاشی معرق و یا معرق در تلفیق با لعاب‌پران، به رنگ‌های فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید، سیاه، خنایی، سبز تیره و گاهی تزئین طلاچسبان بر روی لعاب خنایی هستند. ازجمله این محراب‌نماها را، در «مسجد سرپُلک» یزد (تصویر ۱۱ الف) و «مسجد سرریگ» یزد، می‌توان دید (تصویر ۱۱ ب). نقوش هندسی موجود در مرکز/ زمینه محراب‌نماها با کاشی تراش فیروزه‌ای رنگ و گره «شش لانه زنبوری/ شش ضلعی منتظم» پوشش یافته است (تصویر ۱۱ الف-ب). نقشی که در مرکز/ زمینه بسیاری از نمونه‌ها نیز، به کار رفته است. نقوش گیاهی موجود در لچکی‌های این دسته که مشتمل است بر: سراسلیمی، نیم‌اسلیمی و اسلیمی مانند توسازی‌دار، دهان‌اژدری، خرطوم‌فیلی و بند/ ساقه‌های اسلیمی است. عناصر ختایی شامل گل‌های چندپر ساده با گلبرگ‌های گرد (سه‌پر، پنج‌پر)، گل‌های برگ‌چناری، غنچه‌های باز و بسته، برگ‌های ساده و بادامی و بند/ ساقه‌های ختایی هستند. نقوش گیاهی به رنگ‌های فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید، سیاه و خنایی، با کاشی معرق یا ترکیب معرق و لعاب‌پران و در برخی نمونه‌ها، تزئین طلاچسبان، روی لعاب خنایی هستند (تصویر ۱۲ الف-ه/ تصویر ۱۳ الف-د). همانگونه که در قسمت حاشیه‌های هندسی ذکر شد، اطراف این دو محراب‌نما نیز، با نقش «شش و تکه» احاطه شده است (تصویر ۵ الف/ تصویر ۵ ج). اسلیمی‌های توسازی‌دار، دهان‌اژدری، خرطوم‌فیلی، گل‌های برگ‌چناری، گل‌های چندپر ساده با گلبرگ‌های گرد ازجمله نقش‌مایه‌های هستند که در تمامی لوح‌های دربردارنده نقوش گیاهی، مورد استفاده قرار گرفته است (تصویرهای ۱۰-۶).

(هـ)

(د)

(ج)

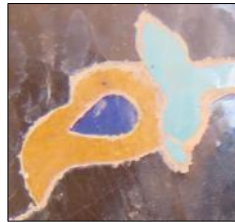
(ب)

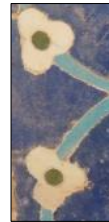
(الف)

(ی)

(ط)

(ح)

(ز)

(و)

تصویر ۱۰: کاربرد انواع نقوش گیاهی (الف-ج) انواع اسلیمی (د) گل شاه‌عباسی (هـ) گل چندپر و-ز) گل‌های برگ‌چناری (ح) گل چندپرساده با گلبرگ گرد (ط) غنچه (ی) برگ در محراب‌نمای موجود در ایوان جنوبی حسینیه/ خانقاه «مجموعه سلطان بُندَرآباد» اشکذر (نگارنده، ۱۴۰۲)

(ب)

(الف)

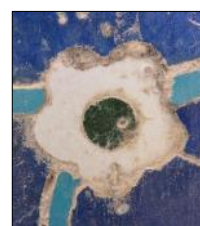
تصویر ۱۱: کاربرد نقوش گیاهی در لچکی و نقوش هندسی در مرکز/ زمینه (نقش «شش لانه زنبوری/ شش ضلعی منتظم») محراب‌نماهای بناهای دوره تیموری و ترکمانان استان یزد (الف) «مسجد سَرپُلک» یزد (ب) «مسجد سَرپُلک» یزد (نگارنده، ۱۴۰۲)

(هـ)

(د)

(ج)

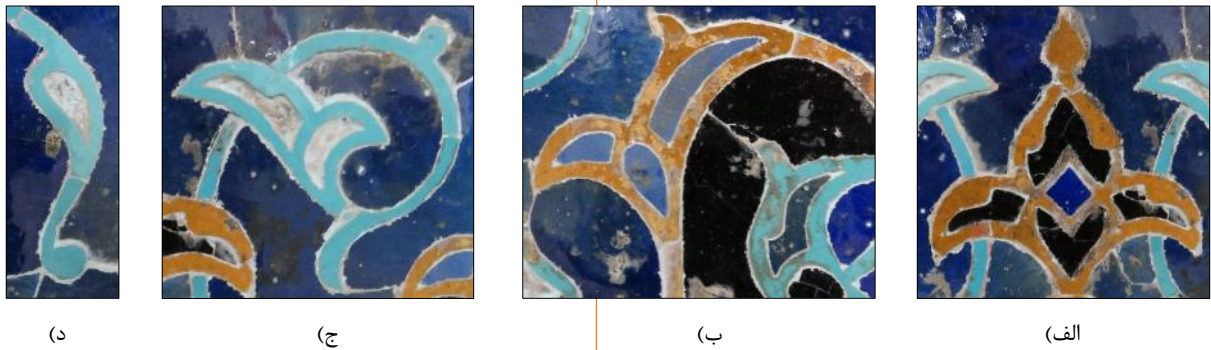

(ب)

(الف)

تصویر ۱۲: کاربرد انواع نقوش گیاهی در لچکی‌های محراب‌نماهای بناهای دوره تیموری و ترکمانان استان یزد («مسجد سَرپُلک» یزد) (الف-ب) انواع اسلیمی (ج) گل چندپر ساده (د) غنچه (هـ) برگ (نگارنده، ۱۴۰۲)

تصویر ۱۳: کاربرد انواع نقوش گیاهی در لچکی‌های محراب‌نماهای بناهای دوره تیموری و ترکمانان استان یزد («مسجد سرریگ» یزد) (الف-د) انواع اسلیمی (نگارنده، ۱۴۰۲)

تصویر ۱۴: «مسجد میرعماد/ میدان سنگ» کاشان (الف) ازاره‌های طرفین ورودی ایوان به محوطه گنبدخانه و لوح آن (ب) نمای نزدیک یکی از لوح‌ها (ج) ازاره‌های کنار منبر و فرم‌های محرابی شکل آن (د) نمای نزدیک یکی از فرم‌های محرابی شکل (ه) کاربرد تزیین در رأس فرم محرابی شکل (و) لوح کتیبه در ایوان جنوبی (ز) واقف (لوح ج) تاریخ لوح (نگارنده، ۱۴۰۱)

۳. بحث و تحلیل یافته‌های مبحث طبقه‌بندی محراب‌نماهای کاشی

با بررسی و مطالعه محراب‌نماهای کاشی، در بناهای دوره تیموری مشخص گردید که تعداد زیادی از آنها، در ابنیه استان یزد به کار رفته است. آثار و شواهد آن شامل؛ «مسجد جامع» یزد (گنبدخانه، شبستان شرقی، صحن، دیوار شاه‌نشین طبقه بالا در سمت چپ محراب گنبدخانه)، «مسجد امیرخضر شاه/ چهار منار»، «مسجد سرپلک»، «مسجد سرریگ»، «مسجد یعقوبی»، همگی در شهر یزد، مسجد بزرگ، ایوان جنوبی حسینی/ خانقاه و نمازخانه کوچک در «مجموعه سلطان بُندرآباد» اشکذر و «مسجد جامع فیروزآباد» میبد است (تصاویر ۲؛ ۶؛ ۱۱). در دیگر نقاط کشور، به استثنای «مسجد میرعماد/ میدان سنگ» کاشان، نمونه دیگری از این محراب‌نماها مشاهده نشده است (تصویر ۱۴).

در ازاره‌های طرفین ورودی ایوان به محوطه گنبدخانه مسجد میدان کاشان، دو لوح کوچک مستطیلی دیده می‌شود که از حیث نقش، کتیبه و رنگ‌بندی لعاب کاملاً شبیه به یکدیگر هستند (تصویر ۱۴ الف-ب). علاوه بر این، در ازاره‌های کنار منبر، در دو طرف محراب زرین‌فام سابق مسجد، موجود در «موزه هنر اسلامی برلین»، به شماره دسترسی ۱۲۲۶. ۳-۱-۲۰، دو فرم محرابی شکل به چشم می‌خورد (تصویر ۱۴ ج-د). فرم‌های مذکور با کاشی معرق لاجوردی که رأس آن، به ترنجی لاله‌ای/ بته‌جقه‌ای، منتهی شده اجرا شده است (تصویر ۱۴ هـ). مشابه این فرم‌های محرابی شکل معرق، در محراب‌نماهای بسیاری از بناهای استان یزد از قبیل؛ «مسجد سرریگ» یزد (تصویر ۲ الف/ تصویر ۱۱ ب)، «مسجد یعقوبی» یزد (تصویر ۲ ب)، گنبدخانه و صحن «مسجد جامع» یزد (تصویر ۲ ج-د)، «مسجد بزرگ» (تصویر ۲ هـ) و «مسجد کوچک» مجموعه سلطان بُندرآباد (تصویر ۲ و)، «مسجد سرپلک» یزد دیده می‌شود (تصویر ۱۱ الف). لازم به ذکر است که این فرم، در مصادیق استان یزد نیز، همگی در بین کاشی‌های معرق شش ضلعی فیروزه‌ای به اجرا در آمده‌اند.

همچنین لوحه‌ای از کاشی در گوشه جنوب غربی صحن (ایوان جنوبی) «مسجد میرعماد/ میدان سنگ» کاشان بر روی بدنه جرز سمت راست ورودی شبستان، نصب شده است (تصویر ۱۴ و). متن این لوح معرق، به قلم محقق سفید در زمینه لاجوردی است. متن کتیبه حاوی عبارات دینی، شعر و نام واقف است:

«لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله»

ای نسخه نامه الهی که تویی

وی اینه [آینه] جمال شاهی که تویی

بیرون ز تو نیست هر چه در عالم هست

از خود بطلب هر آنچه خواهی که تویی

«وقف قطب‌الدین شمس‌الدین فیروزآبادی میبد یزد سنه ۸۹۷». همانگونه که اشاره شد، واقف در این کتیبه، شخصی با رقم «فیروزآبادی میبد یزد»، ثبت شده است (تصویر ۱۴ ز-ح). در میبد یزد نیز، آثار کاشی‌کاری

تاریخ‌داری، مربوط به نیمه دوم قرن نهم هجری، از جمله «مسجد جامع» فیروزآباد (۸۶۶ هجری)، «مسجد جامع بفرویه» (۸۶۶ هجری) و «مسجد جامع» میبد (۸۶۷ هجری) موجود است. بنابراین، ممکن است واقف این کتیبه، که از خطه فیروزآباد، در میبد یزد است، از هنرمندان منطقه یزد، در تزیینات کاشی‌کاری «مسجد میرعماد/ میدان سنگ» کاشان استفاده کرده باشد.

بنابراین بررسی و مطالعه محراب‌نماهای کاشی دوره تیموری در ایران مشخص نمود که تقریباً تمامی این نمونه‌ها، در اماکن تاریخی استان یزد به کار رفته است. علاوه بر این، در به کار بردن نقوش هندسی، گیاهی در مرکز/ زمینه و حاشیه محراب‌نماها، رنگ‌بندی لعاب، تکنیک اجرایی، دارای ویژگی‌های تزیینی تقریباً مشترکی هستند. ادله‌ای که محلی بودن این دسته از کاشی‌کاری‌ها را در منطقه یزد نشان می‌دهد.

۴. نتیجه‌گیری

با مطالعه نمونه‌های موجود از محراب‌نماهای کاشی ابنیه استان یزد، در عصر تیموری، از حیث طرح‌ها و نقوش هندسی و گیاهی، مشخص گردید که در نواحی مختلف این استان (یزد، اشکذر، میبد)، از نقوش هندسی و گیاهی تقریباً مشترکی استفاده شده و دارای ویژگی‌های تزیینی واحدی هستند. از لحاظ تکنیک اجرایی با کاشی معرق، معرق در تلفیق با لعاب‌پران، کاشی تراش و گاهی تزئین طلاچسبان، انجام شده‌اند. طرح‌ها و نقوش هندسی و گیاهی محراب‌نماها در مرکز/ زمینه، لچکی و حاشیه آنها طبقه‌بندی شدند. در مرکز/ زمینه یا لچکی محراب‌نماهای که در بردارنده نقوش هندسی هستند، فقط از گره «شش لانه زنبوری/ شش ضلعی منتظم»، استفاده شده است. این نقش، بر پایه عدد مبنای شش، ترسیم شده است. به‌طوری‌که مرکز/ زمینه یا لچکی ۸ مورد از محراب‌نماهای پوشش یافته با نقش‌مایه‌های هندسی، با گره مذکور، اجرا شده است. این نقش؛ تقریباً به الگوی رایج، در محراب‌نماهای کاشی این منطقه، تبدیل شده است.

تکرار نقش‌مایه‌های «چهارلنگه و ترقه/ سه‌پری»، «چهارلنگه و لوزی» و «شش و تکه»، از طرح‌های هندسی هستند که به‌صورت حاشیه، در اطراف محراب‌نماها کار شده است. دورتادور برخی از محراب‌نماها، با نواری بدون نقش و ساده احاطه شده، یا اینکه بدون هیچ حاشیه‌ای هستند. نقش «شش و تکه»، یکی از نقوش هندسی بسیار پر تکرار دوره تیموری، که در حاشیه بیشتر محراب‌نماهای، اماکن تاریخی یزد نیز، استفاده شده است.

نقوش گیاهی شامل سراسلیمی، نیم‌اسلیمی و اسلیمی‌های ساده/ توپر، توسازی‌دار/ توخالی، دهان‌اژدری، خرطوم‌فیلی و بند/ ساقه‌های اسلیمی است. عناصر ختایی مشتمل بر؛ گل‌های چندپر ساده با گلبرگ‌های گرد (سه‌پر، چهارپر، پنج‌پر، شش‌پر)، گل‌های چندپر با گلبرگ‌های تیز (پنج‌پر)، گل‌های برگ‌چناری (پنج‌پر، شش‌پر، هفت‌پر)، گل‌های شاه‌عباسی، گل‌های پروانه‌ای، غنچه‌های باز و بسته، برگ‌های ساده و بادامی، نقش‌مایه‌های قلبی‌شکل و بند/ ساقه‌های ختایی است. اسلیمی‌های

- دانش‌یزدی، فاطمه (۱۳۸۷)، *کتیبه‌های اسلامی شهر یزد*، تهران: سبحان نور؛ یزد: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، پایگاه میراث فرهنگی.
- راشدنیا، زهرا (۱۴۰۳)، «شناخت ویژگی‌ها و طبقه‌بندی تزئینات کاشی‌کاری در بناهای دوره تیموری و ترکمانان ایران امروزی (با تأکید بر استان یزد)»، رساله مقطع دکتری رشته باستان‌شناسی، به راهنمایی احمد صالحی کاخکی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/8ac7469f34b27e7b682334a65ec0a21e>

- راشدنیا، زهرا و صالحی کاخکی، احمد (۱۴۰۴ الف)، «مطالعه و مقایسه کاشی‌کاری مدرسه غیاثیه خرگرد با کاشی‌کاری مجموعه مصلاهی گوهرشاد و مقبره خواجه عبدالله انصاری در هرات»، نشریه پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۱۶ (۵۸)، ۶۴ - ۲۷.

https://jgk.imamreza.ac.ir/article_206419.html

- راشدنیا، زهرا و صالحی کاخکی، احمد (۱۴۰۴ ب)، «مطالعه تحلیلی - تطبیقی ساختار و ویژگی‌های تزئینی محراب کاشی مسجد جامع ورزنه»، نشریه هنرهای کاربردی، ۵ (۲)، ۵۰ - ۳۳.

https://aaj.semnan.ac.ir/article_10055.html

- مزیدی شرف‌آبادی، مجید (۱۳۹۷)، «بررسی تزئینات مجموعه سلطان بُندرآباد یزد و کاربرد آن در گرافیک معاصر»، پایان‌نامه مقطع کارشناسی‌ارشد رشته ارتباط تصویری، به راهنمایی محمد خزائی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/30c20e2bb9e15871dd3d5c243afdef22>

- ویلبر، دونالد و لیزا گلمیک (۱۳۷۴)، *معماری تیموری در ایران و توران*، ترجمه کرامت‌الله افسر و محمدیوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی.

- Aube, Sandra (2017), *La ceramique dans l'architecture en Iran au xv siècle (Les arts qarâ quyûnlûs et âq quyûnlûs)*, Paris: Université Paris-Sorbonne.
- Pickett, Douglas (1997), *Early Persian Tilework, The Medieval Flowering of Kashi*, London: Associated University Press.

توسازی دار، دهان‌اُردری، خرطوم‌فیلی، گل‌های برگ‌چناری، گل‌های چندپَر ساده با گلبرگ‌های گرد از جمله نقش‌مایه‌های هستند که در تمامی لوح‌های دربردارنده نقوش گیاهی اجرا شده است.

نتایج به دست آمده حاکی از آن است که کاربرد محراب‌نماهای کاشی، در بناهای عهد تیموری، بیشتر متعلق به استان یزد بوده‌اند و در سایر مناطق کشور، فقط در «مسجد میرعماد/ میدان سنگ» کاشان، وجود دارد. استفاده از محراب‌نماهای کاشی، سستی که در منطقه یزد قابل مشاهده هستند و نمونه مشابه آنها را، در دیگر مناطق فرمانروایی تیموریان در ایران، نمی‌توان ملاحظه کرد. به‌طور کلی استفاده از محراب‌نماهای کاشی، برای نشان دادن جهت قبله در بناهای تاریخی این دوران، خود یک شیوه یا سبک خاص بوده که در منطقه یزد معمول بوده است. علاوه‌براین، با توجه به ویژگی‌های تزئینی مشترکی که در بین محراب‌نماهای کاشی ابنیه استان یزد موجود است، می‌توان اذعان کرد که در این ناحیه، از یک الگوی تقریباً رایج و واحد، در به کارگیری محراب‌نماها، استفاده نموده‌اند. به‌طوری‌که، به عنوان مثال، وجود فرمی محرابی‌شکل که رأس آن، به یک ترنج ختم می‌شود، در مرکز محراب‌نماها، نمونه مشابه آن را، در بسیاری از نمونه‌ها، می‌توان دید. خصوصیتی که خاص منطقه یزد است و در سایر مناطق کشور، مشاهده نمی‌شود. بنابراین وجود خود محراب‌نما از یکسو و ویژگی‌های تزئینی مشترک آنها، از سوی دیگر، می‌تواند نشان‌دهنده سبکی محلی و منطقه‌ای باشد که شواهد آن را در این برهه زمانی، غالباً در این حوزه، می‌توان جست‌وجو نمود.

سپاسگزاری

در پایان لازم است تا از همکاری اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان یزد و همچنین راهنمایی‌های ارزشمند آقای دکتر احمد صالحی کاخکی قدردانی شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. عکاسی تمامی نمونه‌های مورد مطالعه در استان یزد و سایر مناطق (به‌جز نمونه‌های خراسان)، ماحصل مشاهده نزدیک نگارنده از بناهای تاریخی است.

کتاب‌نامه

- افشار، ایرج (۱۳۵۴)، *یادگارهای یزد*، معرفی/ابنیه تاریخی و آثار باستانی خاک یزد، ج۲. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، یزد: خانه کتاب یزد.
- خادم‌زاده، محمدحسن (۱۳۸۴)، *مساجد تاریخی شهر یزد*، یزد: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری؛ پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی یزد: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- خادم‌زاده، محمدحسن (۱۳۸۹)، *معماری دوره آل مظفر یزد (ایلخانی و تیموری) با نگاهی به بناهای عصر اتابکان*، با همکاری مجید علومی و الهه خاکباز الوندیان، تهران: هم‌پا، سازمان میراث فرهنگی استان یزد.